

ОНІРИЧНИЙ ПЛАСТ У “ЖУРНАЛІ” Т. ШЕВЧЕНКА: КОРЕЛЯЦІЇ З ФОЛЬКЛОРНИМИ ПРОТОТИПАМИ

Анотація. Розглянуто кореляцію онірем, які зафіксовані Т. Шевченком у “Журнали” у вигляді записів його сновидінь, з фольклорними прототипами. Проаналізовано найчастотніші з них, доводиться теза про наявність фольклорного підґрунтя в оніричних нарративах Т. Шевченка.

Ключові слова: онірема, тлумачення сновидінь, оніричний нарратив, носій традиційної культури, профетизм.

Аннотация. Рассматривается корреляция онирем, зафиксированных Т. Шевченко в “Журнале” в виде записей своих сновидений, с их фольклорными прототипами. Проанализированы наиболее часто встречающиеся ониремы. Обосновывается тезис о наличии фольклорной подосновы в онирических нарративах Т. Шевченко.

Ключевые слова: онирема, толкование сновидений, онирический нарратив, носитель традиционной культуры, профетизм.

“Журнал” Т. Шевченка, більш відомий під назвою “Щоденник”, неодноразово досліджувався науковцями з лінгвістичного, психологічного, літературознавчого поглядів. Різноманіття тем вражає, а серед найактуальніших питань і надалі залишаються мовне, видавниче та жанрове. Б. Рубчак якось зауважив, що “сам по собі хиткий жанр щоденника стає ще більш захитаним: цей бо текст трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи “альбом”, а трохи якась антологія” [8, 68]. Сам Шевченко називав його “строкатою книжкою”, яку сьогодні нерідко зараховують до першого постмодерністського твору в українській літературі. Попри таке різноманіття та сміливі наукові пошуки довкола “Журналу”, деякі теми й досі залишаються на маргінесі сучасної науки. Серед них — проблема оніричності в житті Шевченка.

Частково це питання піднімалося у працях, пов'язаних із психоаналізом, зокрема в “З психології творчості Шевченка” С. Балея та опосередковано в “Коді української літератури” Н. Зборовської, статті “Живописаний Шевченко (“Журнал” як текст)” Б. Рубчака, а також у дисертації Н. Момот “Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен”. Питання оніричності також піднімалося в розвідках М. Моклиці „Сон як архетип творчості Шевченка” та Т. Бовсунівської

Summary. The article deals with the correlation of oneiremes documented by Taras Shevchenko in his Journal with their folkloric prototypes. Seven out of fourteen dreams recorded in his Journal were explained by the poet in a folkloric way. This article examines only those dreams which had a potentially prophetic ground for the traditional society. It is proved that the poet's attitude to his dreams became folklorocentric when Shevchenko used dream-interpretation on practice. The oneiric analysis shows that Taras Shevchenko's most common oneiremes such as church, frog, and beggar are not well-known nowadays in Ukraine. There are only three dream-tellings about church, one about frog and there are no narratives about beggars in our corpus among the answers of a hundred respondents. The article also deals with the thesis about the existence of an underlying folkloric basis in oneiric narratives by Taras Shevchenko.

Key words: oneirime, dream-telling, oneiric narrative, traditional culture medium, prophetism.

“Онiрична поетика “Дневника” Т. Шевченка”. Проте *метою* пропонованої статті є лише один аспект із комплексу оніричних проблем (раніше не охоплених науковцями), а саме: кореляція онірем, які снилися поету під час заслання, з фольклорними прототипами.

Онiричність — це процес переробки та сприйняття снів і марень як особливих значущих подій, що наділені профетичними властивостями та пов'язані з потойбіччям. Проблема оніричності є цікавою в дослідженні психології творчості будь-якого письменника, але особливої ваги вона набуває тоді, коли йдеться про письменників, які творили в часи епох, коли домінували самозаглибленість і візіонерство (наприклад, романтизм, символізм, сюрреалізм тощо). Зокрема, у творах періоду романтизму автори часто використовували сон як засіб для обрамлення тексту, як прийом ретроспекції чи навпаки — профетичний елемент, адже герої нерідко отримували підказки через сни. Т. Шевченко також активно використовував оніричні елементи у поемах “Княжна”, “Відьма”, “Мар'яна”, трьох однойменних творах “Сон”, “На панщині пшеницю жала...”, у живопису — в картинах “Сама собі в своїй господі”, “Серед розбійників” тощо.

Поступово Шевченко завдяки цим оніричним мотивам і візіонерському кшталтуванню витворює

власну метаісторію (термін Г. Грабовича), тобто трансформує історичний зміст у символічний чи міфологічний, дошукуючись глибинного істинного, часто спотвореного й забутого або прихованого значення подій. Доцільно тут також згадати, що й у спогадах сучасників (зокрема й І. Тургенева) Т. Шевченко постає як інтроверт і водночас людина, яка знає про своє покликання й послідовно його реалізовує — творить історію своїм життям.

Розпочинаючи аналіз проблеми оніричності в Шевченка, варто зважати ще й на те, що поетові було всього 14 років, коли він залишив Україну. Фактично Шевченко все життя провів в еміграції, не рахуючи тих коротких приїздів, які він здійснив до України у 1843—1844 та 1845—1847 роках. Цей факт не можна ігнорувати під час аналізу сновидінь, бо поет був ізольованим від свого питомого джерела ідей та натхнення, але при цьому всі його твори є абсолютно органічними передусім для українців. Ще М. Сумцов зазначав, що кожен письменник “має загальну психологію сну — ходіння, польоти, швидкоплинні зміни картин та дій, а також індивідуальну, суб’єктивну авторську психологію, залежно від особистих вражень та настроїв” [9]. Такий синтез нерозривний, хоча для фольклориста, безперечно, важливішою є оця “загальна психологія” — народне, в нашому випадку питома українське “колективне несвідоме”, яке органічно застосовував Шевченко у творах та “Журналі”. Російськомовні його повісті, які, як відомо, мають значний відбиток автобіографізму, також відображають ставлення Шевченка до сновидінь крізь призму сприйняття їх героями творів. Вони аналізують свої сни, прагнуть розтлумачити їх чи зрозуміти природу цього сну.

М. Сумцов, аналізуючи творчий доробок митця, резюмує: “Шевченко вірив снам, шукав пояснень у сонниках” [9]. Це підтверджується й тим, що в самому “Журналі” Шевченко, приміром, писав: “Треба буде зайти до сотника Чеганова та подивитися в сонник, що воно віщує, коли насниться “самовольная отлучка” [11, 46]. Звертався він до сонників також у випадках, коли зовсім не міг пояснити причину якогось певного образу в сновидінні: “Який же зв’язок між моїми вчорашніми журливими мріями і тим давно забутим мною чоловіком? Жодного логічного зв’язку, тільки примха нашої природи моральної. І оракул сотника Чеганова ледве чи вияснить загадку подібних снів. Але про всяк випадок

піду подивлюся в те дзеркало сокровенних таємниць природи” [11, 54]. Тож бачимо, що Шевченко надавав неабиякої уваги тлумаченням і пошукам причини появи певного символу в сновидіннях, що також говорить про потенційну схильність до фольклоровідтворення. Проте ми не можемо зараз достеменно сказати, яким саме “оракулом” послуговувався поет для тлумачення сновидінь. Чи був він упорядкований на народній основі, чи був перекладом якихось популярних у тих часах збірників, — цього встановити наразі не видається можливим. Відомо тільки, що цей сонник знаходився в сотника Чеганова, до якого спеціально приходив за снотлумаченням Шевченко.

Н. Момот зазначає: “Те, що в Шевченка справді було в житті прекрасне, асоціюється зі сновидінням. Або навпаки, щось погане, неприємне перегукується в нього з “ложным ” сновидінням” [6, 10]. Недарма більшість записаних ним сновидінь має відтінок відтворення радісних безтурботних подій свого вільного життя. Саме тому, можливо, на засланні йому так часто сняться близькі, друзі, зустрічі з ними в “своїй милій Академії” тощо. Натомість від кошмарів він відвертається, “відплювується”, аби вони не здійснилися. У “Журналі” це вербалізується на рівні епітетів *возмутительное, отвратительное, позорное*.

У щоденнику детально записано 14 сновидінь. З них він тричі хоче пояснити природу сновидіння, але не може, 4 рази залишає сон без пояснення його причини й 7 разів надає власне пояснення тому, що наснилося. У цій статті нас цікавлять найпоширеніші оніреми в сновидіннях, які записував Шевченко, та їхня кореляція із сучасними снотлумаченнями. Зокрема сновидіння, записані особисто Шевченком у щоденник, а також такі, в яких закладена наявна у віщих снах потенція для традиційного тлумачення.

Пропонуємо термін “онірема” на позначення предмета, явища, дії, які наснилися суб’єкту фольклору та які необхідно розтлумачити з метою дізнатися майбутнє. Однією з найпоширеніших онірем “Журналу” є церква. Наприклад, запис від 18 червня 1857 року: “Наснився мені Межигірський Спас, Дзвонкова Криниця, далі Видубицький монастир” [11, 20]. Наступний запис від 29 липня 1857 року: “Наснилися мені Семен Артемовський з жінкою, буцім виходили вони після служби з церкви Покрови... Усе, що тільки дороге серцю, згуртувалося сим разом у моєму сновидінні” [11, 86].

№	Тлумачення (за Шевченком)	Фольклорне тлумачення	Примітки
1	Церква — “дороге серцю”, “з того, що читав “Королеву Варвару Рудзивилю””.	Терпіння, бідність, далека дорога, гріх, тюрма, благословення.	Писав церкви для “Мальовничої України”, тож у снах може з’являтися як відпрацьований матеріал та згадка про вільні роки життя
2	Жаба — пов’язується з М. Писаревим, “голосно викритим хабарником”.	Обман, клопіт, хвороба, смерть.	Хтонічна істота, у фольклорі слугує медіатором між світами
3	Жебрачка — “моральне убожество, а я боявся матеріального”.	Клопоти, прикрощі, смерть.	В сучасних варіантах записів трансформація у безхатка. Важливим є ототожнення жебраків, калік-перехожих, ряджених, інших маргінальних істот з посланцями з потойбіччя, які, отже, інформують про негативні зміни в житті.

У запису від 5 вересня читаємо: “Снилася церква святої Анни у Вільні, а в тій церкві молилася мила чорноброва Дуня Гусиковська. Се, мабуть, з того, що читав “Королеву Варвару Рудзивилю” [11, III].

Усі ці символи нерідко могли б з’являтися в сновидіннях через спогади під час заслання. Храми з Межигір’я чи Видубичів він замальовував під час подорожей Україною, а для художників сновидіння з об’єктами, які вони зображали, є досить поширеними. Для Шевченка цей час асоціювався зі свободою й можливістю робити все те, чого він прагнув сам, тож церква водночас могла в таких снах символізувати як спогади з минулого, так і легкість і звільнення думок. Від сучасних респондентів отримано такі трактування оніреми “церква”: 1) Терпіння (с. Верхня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл.); 2) Ти в церкві — то тоді кажуть бідність так само. Бідність яка — фінансова (с. Подобовець Міжгірського р-ну Івано-Франківської обл.); 3) Бачити її — далека дорога, життя далеко від батьків, заходити в неї — гріх чинити наяву (м. Долина Івано-Франківської обл.); 4) Як церква сниться просто, то це тюрма, а як почувашся в ній добре, легко, то гарний сон (м. Лохвиця Полтавської обл.). У “Народному соннику”, укладеному М. Дмитренком, є тлумачення, які доповнюють вище названі: “Церква — чужа сторона, чужина. Як сниться церква тому, хто в неволі, то це прикмета, що скоро вийде на волю. Церква — тюрма” [7, 163]. Нерідко так тлумачилася церква й тими, хто відбував заслання в радянських таборах чи просто сидів у в’язниці. Показовим є запис оніричного нарративу з Харківщини: “Церква — буде суд, будеш судитися або тебе будуть визивати в суд. Церков — ето казённый дом [4, 227]. Саме цей символ у Шевченка, як уже зазначалося, посідає провідне

місце. А. Харченко, зокрема, акцентує, що “асоціації Т.Шевченка в той час будувалися навколо таких смислових центрів, як “воля”, “чекання”, “невідомість”, “невизначеність” [10, 108]. Можна говорити, що в той час домінантним для нього було постійне очікування визволення. Ці думки, логічно, переносяться в сні.

У “Журнали” надважливим типом сновидень є кошмари. “Ці сні в першу чергу пов’язані із сферою чужого, неприйнятливою, “іншого”, це сні негативного модусу буття. Час і простір розгортання цих сновидень — Орська фортеця із надокучливими допитами Дубельта. Ці сні поет називає “бридкими”, “ганебними”, “огидними” [10, 109]. Наприклад, у запису від 3 вересня 1857 р.: “Ів, пив, спав. Наснилася Орська фортеця та корпусний ефрейтор Обручов. Я так налякався отсього паскудного ефрейтора, що з жаху прокинувся і довго не міг заспокоїтися через такий огидний сон” [11, 109]. 15 вересня 1857 р.: “Таке на диво довге спання закінчилося бридким сновидінням. Нібито Дубельт із своїми помічниками (Попов і Дестрем) у своєму затишному кабінеті перед палаючим каміном марно навертав мене на шлях істинний, погрожував тортурами, а на закінчення плюнув і назвав мене недолюдком. ...з’явився в повному мундирі капітан Косарев і, мало не побивши, відчитав мене за те, що я запізнився на муштру. На тому і завершилося се ганебне сновидіння” [11, 120].

Третім є сон, який Шевченко бачить уже на волі 19 липня 1857 р., на пароплаві. Після “солодкого” моменту першої частини сновидіння, коли поет зустрічає друзів і співає з ними народних пісень, дія переноситься до “якогось східного міста, уतिकаного мінаретами, наче голками. На тісній вулиці того східного міста нібито зустрів я ренегата Миколу

Евровосточа Писарева в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков і поруч з ним Софія Гаврилівна Писарева сидять на балконі, вбрані теж по-турецькому... Та тут мені на обличчя скочила холодна жаба, і я прокинувся” [11, 73]. Шевченко вже не зміг заснути, розмірковуючи про долю “голосно викритого хабарника” Писарева. У цьому сні жаба наділена негативними рисами, доповненими асоціативним рядом, викликаним головними персонажами сновидіння. Земноводних у трактуваннях часто пов’язують із потойбіччям, бо вони належать до хтонічних істот: “Коли сниться, що жабу з хати вимітаєш, — смерть улюбленого друга” [7, 72]. Побуває вірування, що жаби є втіленням душ померлих. Під час засухи вбита жаба мала викликати дощ. Варто згадати й тлумачення, найпопулярніше серед наших респондентів (понад 65%): мертві сняться на зміну погоди. Є зв’язок і з птахами, які летять у вирій, тобто в місце, де живуть померлі предки, і з хмарами, які також приходять до нас із того світу, слугуючи своєрідним медіатором між живими й мертвими. Тому сні про померлих, попереджають про зміну погоди, зазвичай на дощову. Жаба живе й на землі, й у воді, теж слугує провідником між світами, що передає інформацію з потойбіччя. Жаби, як і миші, передають не лише звістки про смерть, а й про народження [4, 217]. Жаба в болоті може снитися на хворобу: “Мені іноді сниться, що я плаваю в болоті з жабами, і я після цього можу прохворіти” (*Записано від Шевченко Н. В., 1988 р.н., місце народження: м. Київ, у м.Києві*). “Як присниться жаба, то це, кажуть, погана прикмета: обман, ворог. Клопіт від злих язиків” [7, 72].

Окрім снів тривоги, наприкінці щоденника на-

трапляємо на сон з акторкою Піуною, яка принесла поету й любовне захоплення, і глибоке розчарування. Такі сні Шевченко бачив тричі, вони моносюжетні, об’єднані домінантною оніремою жебрачки, останній з них виокремлюється автором й трактується як віщій. У запису від 22 лютого: “Утретє бачу її вві сні і все жебрачкою. Се вже не внаслідок ролі... привиділася мені брудною, потворною, обідраною, напівголою, і все-таки в українській свитці, та вже не в білій, а в сірій, подертій і замащеній у грязюку. Плачучи, просила подати милостиню і вибачалася за свою нечемність з приводу “Фауста” Губера” [11, 189]. Народне тлумачення: “Жебрака бачити — клопоти, прийде до тебе додому — прикрощі. Присниться, що прошак прийшов по милостиню, — до смерті” [7, 72], прохання подати милостиню — копійки, які у сновидіннях трактуються як поганий знак (“Як гроші мідні сняться — то до сліз, як паперові — добре”).

Сон Шевченка виявився віщим: “Сон справдився. Вертаючи з пошти, зайшов до Владимирова і почув, що моя кохана Піунова, не діждавшись листа з Харкова, домовилась з тутешнім новим директором театру П. Мирцовим... Ось воно де, моральне убожество, а я боявся матеріального” [11, 189].

Ставлення поета до власних снів є цілком фольклороцентричним: він шукає їм пояснення, від поганих снів відхрещується, химерним намагається знайти фізіологічне пояснення (на кшталт “Це все пельмені так наметаморфозили”). Водночас, позитивна кореляція тлумачень описаних вище онірем Шевченком та його часів з сучасністю дає підстави говорити про фольклорний оніремний ґрунт у снах Т. Шевченка.

Література:

1. *Балей Степан*. З психології творчості Шевченка / С. Балей // С.Балей. Збір. творів. У 5 т. Т. 1. — Львів—Одеса: ІФЛІС ЛФС “Cogito”, 2002. — С. 174—210.
2. *Грабович Григорій*. Шевченко як міфотворець / Г. Грабович — К.: Радян. письм., 1991. — 211 с.
3. *Зборовська Н. В.* Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: монографія / Н. Зборовська. — К., 2006. — 504 с.
4. *Красиков М.* Логіка сновидень. Матеріали до українського сонника // Народний сонник / Упоряд., записи, передмова Миколи Дмитренка / М. Красиков. — К., 2005. — 232 с.
5. *Матвєєва О.* Жанрова специфіка літературного щоденника / О. Матвєєва // Літературознавчі обрії. Вип. 17. — К., 2010. — С. 41—47.
6. *Момот Н. М.* Щоденник Т.Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.01“Українська література” / Н. М. Момот. — Кіровоград, 2006. — 15 с.
7. Народний сонник / упоряд., записи, передмова Миколи Дмитренка. — К., 2005. — 232 с.
8. *Рубчак Б.* Живописаний Шевченко (“Журнал” як текст) / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка: зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета; ЗНТШ: Філологічна секція. — Т. 214. — Нью-Йорк, 1991. — С. 65—90.
9. *Сумцов Н.Ф.* Сны Т.Г. Шевченка (Къ психології художественнаго творчества) / Н.Ф. Сумцов // <http://feb-web.ru/feb/izvest/1913/04/134-355.htm>
10. *Харченко А.* Опис снів як вербалізація “несвідомого” в текстовій структурі “Журналу” Т. Шевченка / А. Харченко // Шевченкознавчі студії. — 2008.— Вип. 10. — С. 106—112.
11. *Шевченко Т.* Щоденник / Т. Шевченко; пер. з рос. О. Кониського; передм. і пер. віршів В. Шевчука. — К., 2003.